

Egy szegény fiú eszmélete

KABDEBÓ LÓRÁNT BESZÉLGETÉSE ORBÁN OTTÓVAL*

Két lényeges dolgot elfelejtettem mondani a múltkor. Mind a kettő többszörösen is fontos, mert föl-fölmerül az írásaimban is, és mind a kettő, hogy hajdani egyik beszélgetésünkre utaljak vissza, sorsfordítónak is mondható. Több értelemben is. Egyébként ez is valahogy mélyen jellemző az emlékezésem természetére: igen fontosak ma is számomra, mégis szinte véletlenül és csak utólag jutnak eszembe. Az egész gyerekkori világgal úgy vagyok, mint-hogyha minden egyes emlékfoszlányt valamilyen mélytengeri búvárkodás során kellene kiemelni. És megint csak azt tudom mondani, amit már korábban mondtam, hogy az összefüggő látomás, ami össze tudná építeni ezeket az elemeket, az hiányzik, maga az emlékezés mechanizmusa ezért ilyen tökéletlen. Töredékes.

Az első emlék. Valamikor 1942 – talán még inkább '43 – nyarán lehetett, mert már bombázták Magyarországot. De még annyira béke volt, hogy engem elküldhettek nyaralni valamilyen parasztcsaláddhoz Hercegfalvára. Ma már másképp hívják¹, valahol a Duna mentén, Paks

* Múltidézés? Kulcs a jelenhez is! Költészet, amely elvezet a valósághoz, és valóság, amely költészetet szül.

Aki Magyarországot meg akarja ismerni, vegye kezébe Orbán Ottó összegyűjtött költeményeit. Költői világának a hazai valósággal kapcsolódó mozzanatait sikerült korábban drámai erővel jelezni egy beszélgetés során. Csodálatos szinopszisra sikeredett a Gyökér a földben című verséről készített rádiós beszélgetésem. Annak a sorozatnak volt ez a része, amely Költészet és valóság címmel 1981 és 1983 között a Magyar Rádióban hangzott el. Felvillant egy emberi sors, amely átfogta a magyar társadalom különböző rétegeit és irodalmunk majd minden neuralgikus pontjára rávilágított. Az elbeszélte mozzanatok éppen azokban a huszadi századi történelmi helyzetekben kezdtek működésbe lépni, amelyek kompszógiunkat a világtörténelem sorsdöntő eseményeivel is összekötötték. Kiderült, hogy mindezek életének, és ebből következően költészetének is meghatározó tényezőivé váltak. Olyan költői életmű született irodalmunkban, amely nemcsak egy nagyjelentőségű költő életéről vallhatott, de szembeállított hazánk és a nagyvilág sorsfordító eseményeivel. Orbán Ottó, a magánember megszenvedett érte, és gyönyörítisan mindezt tudomásul is vette. A túlélés megszállottja lett. Humorral tekintve megpróbáltatásaira – miként ezt maga is megjegyezte. Ezzel a fekete humorral figyelve és értelmezve világát, érvényesen költészeté tudta alakítani az életében egymásra épülő drámai mozzanatok. Interjúnk ennek az emberi és költői küzdelemnek a feltárására törekedett. Mindkettőnkben tudatosodott, hogy a rádiós beszélgetésben elmondottakat egy teljes életműinterjúban kell kibontanunk. Végül a Petőfi Irodalmi Múzeumtól búcsúzóban, mielőtt a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem professzori székét elfoglaltam volna, elkészítettük a kilenc részes beszélgetést. Mindketten tudatában voltunk, hogy „– Ezt úgy is meg köll írni. – Ez világos.” Rajta is van az utolsó szalag végén a záró szavainkban. Ahányszor találkoztunk, figyelemztettük egymást adósságunkra. Sajnos, ma már, amikor a Magvető kiadó publikálásra készíti elő a szöveget Orbán Ottó nyolcvanadik születésnapja alkalmából, már csak én igazíthattam, a magam nyolcvanadik évében, olvasható formájúra az 1987-1988-ban szabadon fogalmazott mondatokat, a szöveghez a lehető legteljesebb formában ragaszkodóan. Vigyázva, hogy pontosan jusson érvényre a műben vívódó eszme. Aki a „nyersanyagra” is kíváncsi, a Petőfi Irodalmi Múzeumban a hangfelvételt is, annak gépiratát, sőt a gépiratnak minden dadogásunkkal összehallgatott és megigazított szövegét is elérheti. *(Kabdebó Lóránt)*

¹ Nagyközség Fejér megyében, a Dunaújvárosi járásban (Dunaújvárostól nyugatra), mai nevén: Mezőfalva. A ciszterciek alapították 1811-ben Herczegfalva néven. A Mezőfalva nevet 1951-ben kapta, politikai megfontolásból. A település honlapja szerint: „a névváltoztatási kezdeményezés az eredeti név

vidékén lehetett. Gyerekkoromat szinte egy szobába, vagy legalábbis egy házba zárva töltöttem el, kőfalak és bútorok között, és a legszabadabb térség, amire kikerültem, az a közeli játszótér volt vagy a Duna-part. Ez a hercegfalvai nyaralás, ez volt az első igazi nagy természet-élményem, mutatis mutandis, ez valami olyasmi lehetett, mint a Dylan Thomasnak a természetélménye². Nekem az a falu, az udvar, az állatok, a libák, a libaúsztató, a lovak, a szekér, mindez olyan volt, minthogyha valami indiai dzsungelben, Kipling Dzsungel könyvének a világában sétálnék. Hihetetlen nagy szabadságélményt jelentett. Tele színekkel, szállal, nyárral. Úgyhogy ezért volt olyan megdöbbentő, ami ott történt az egyik délelőtt. Kimentem a kapun, és a kövezetlen, poros utcán, egy gyalogjárófélén elkezdtem cél nélkül kóborolni. Tulajdonképpen azt hiszem, hogy kiszöktem az udvarról. Néhány, nálam nem idősebb gyerek ült valamelyik kapu küszöbén, majdnem a földön. És amikor elmentem mellettük, akkor az egyikük leköpte a lábamat, és azt mondta, hogy „büdös zsidó”. Én két dologra emlékszem, hogy a lábamon csurog a nyál, és hogy nem értem a dolgot. Nem értem, hogy mi történt. Azt tudtam, hogy nem valami jó, de tulajdonképpen nem is tudom pontosan, akkor én mit tudtam magamról. De hát ha valami voltam, akkor az agyamig valami olyasmi jutott el, hogy én római katolikus vagyok. De annak se volt semmi jelentősége a számomra. Az az volt, hogy vasárnap templomba kellett menni, és ott mindenféle hókuszpókusz történik.

– De az, hogy zsidó, azt tudtad, hogy mi?

– Ezt nem tudom megmondani. Azért nem tudom, mert ma már nyilvánvalónak látszik, hogy kellett tudnom. De ahogy én erre vissza tudok emlékezni, erre a jelenetre, azt hiszem, hogy nem tudtam. Tudtam, hogy valami, amit velem azonosítanak, valami, ami rossz, valami, amit én nem tudok magamról. Hogy mondjam? Megint az volt, ami gyerekkoromból annyiszor visszatérő emlékképem, hogy bénán és értetlenül állok ebben az édeni napsütésben egy olyan tájon, ami nekem maga a mese és a szabadság volt, és ennek a közepén áll egy gyerek, és a lábán csurog egy kópés. Abban érzem ezt ma is meghatározónak, hogy valahogy ilyen mélységig ment az, hogy a jó és a rossz együtt, hogy velem mindig ez történt, hogy a gondolkodásom már a kezdet kezdetén valami ilyesmire állítódott be anélkül, hogy ezt különösebben szándékoltam volna. Azt kell mondanom, hogy ennek az érzéki élmény-ereje többet jelentett és tartósabb volt számomra, mint az, amit én abból akkor értettem. Itt valami olyasmit értettem meg, amit akkor még ésszel föl sem foghattam és nem is fogtam föl.

Hasonló jellegű a másik élmény, noha ezt úgy is mondhatnám, némiképpen ideologikusabb természetű. Ez már '44 nyarán történik, azt hiszem. Anyám elvisz a Bazilika akkori plébánosához, mint katolikus anya a katolikus gyermekét, hogy próbálja meg ennek az ártatlan kis gyerekeknek – ez az ő fogalmazása – az édesapját visszahozni. Én tulajdonképpen magára a beszélgetésre, a részleteire nem nagyon emlékszem. A dialógusokat ugyan pontosan őrzi a memóriám,

visszaszerzésére napjainkban is tart”. (Forrás: http://www.mezofalva.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=29&Itemid=33; letöltve: 2016. március 4.)

² Ez az élmény, nemcsak Orbán természetélménye, hanem annak Dylan Thomas műveivel való összefüggése a leglátványosabban talán a *Zöld ország* című Orbán-versben köszön vissza (erről maga számol be Lator Lászlóval – éppen e vers kapcsán – készült beszélgetésükben: „*Valósággal mellbe vágott, hogy itt /ti. Dylan Thomas Fern Hill-jében – Ny.G.Á./ a haldoklás és a zöld szín egymás mellé kerül. Mintha egy kinyilatkoztatást éltem volna át... Hirtelen kinyílt előttem az intézet világa.*”) Lator László – Orbán Ottó, *Orbán Ottó: Zöld ország* in Domokos Mátyás – Lator László (szerk.), *Verskről, költőkről*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 333–348.

bár inkább azokra a kulcsmondatokra, amik valóban jelentősek, azokra emlékszem. De ennél lényegesebb a helyszín. '44 van, tehát én nyolcéves vagyok. Egy kerek asztal, aminek a két oldalán állunk, a szemem magasságában egy csipketerítővel van letakarva. Mi az ajtó felőli oldalon állunk, anyám mellett jobb oldalon én, szemközt velem, háttal két nagy, szárnyas ablaknak áll a pap. Az ablakon dől be a fény, a pap arcát nem is látni, mert az ellenfényben csak egy fekete árnyékot látok. A Nádor utcában lakunk, és ez a Szent István téri plébánia. És a mondatra emlékszem, hogy anyám azt mondja, hogy „a Jézus szerelmére, segítsen rajtunk a tisztelendő úr!”. Amire a fekete árnyék azt mondja, hogy „lányom”, és a többire nem emlékszem, a többi csak egy monoton szöveg, aminek az értelmét pontosan értem, noha nem tudom követni szóról szóra. Az értelme az, hogy rajtam kívül álló erők, rajtunk kívül álló, nálunk nagyobb erők – azaz, hogy nincs segítség. Az egész jelenet kísértetiesen hasonlít egy Fellini-filmnek a helyszínére, a bevilágítására. Még emlékszem arra, hogy megüünk le a lépcsőn – aztán eltűnik ez is ebben a fényességben, ami tulajdonképpen olyan közel van a sötétséghez.

– *Dante Pokla és Kafka Kastélya volt egyszerre számodra ez a ház, amiben átéltétek, sőt túléltek Budapest ostromát.*

– Az első élményem az, hogy itt vannak az oroszok. Ez megint egy látomászerű jelenet, de ebben semmi látomás nincs, ez valójában megtörtént. Az ostrom hetei alatt amilyen katonai alakulat arra haladt, az megszállt ebben a házban. Majdnem a Duna mellett, mégsem volt teljesen kinn a parton, közel is volt a Dunához, mégis valamennyire védett is maradt. Az átvonulók a lakásban a bútorokat darabokra törték, használhatatlanná tették. Már nem kellett volna a pincében lakni, ezért mégsem lehetett visszaköltözni a lakásba. Én fölszöktem persze a pincéből, valamit keresgélhettem ott, amikor egyszer csak az előszobaajtót, ami csak be volt támasztva, berúgja egy – ahogy ma visszagondolok, nyilván holtfáradt – orosz katona. Az előszobaajtóval szemben volt egy nagy, majdnem földig érő tükör, ami csodálatos módon, a darabjaira széttört lakásban épségben maradt. Ahogy ezt később rekonstruáltam, az történhetett, hogy egy kormos képű, a fáradságtól félig eszméletlen katona berobban egy lakásba, és szembe találja magát egy holtfáradt, kormos képű katonával, akiről azt hiszi talán, hogy német, mindenesetre az első reflexe az, hogy kapja a géppisztolyt és rálő a katonára, azaz saját magára. Én még látom ezt így félszemmel, ahogy ott áll nem a szoros katonakabátban, hanem valamilyen lebernyegszerű köpenyben, és záporzik rá az üvegcserep, mintha egy vízesés folyna végig rajta. Miközben a másik ablakon már ugrom ki a gangra, és futok le a pincébe, ahol anyám később jól fölpofoz.

Ott láttam először katonanőt: egy orosz katonalányt, nem tudom, milyen idős lehetett, akkor nekem minden összezavarodott, egy fiatal, szőke, pirosposzsgás, egészséges fiatal nő lehetett.

És volt egy kedvenc játékom, egy mackó. Egy páncélkocsi féleség, amin volt valami fegyver is, be tudott farolni az udvarra, és valahogy ennek az orr-részen ült a mackó. Én addig nyavalyogtam érte, míg a nők közül valaki halált megvető bátorsággal lement, és visszahozta a mackót. Máiig megvan, mind a két lányom játszott vele, most a mackó negyvenvalahány éves, és a fülét tíz évvel ezelőtt vissza kellett varrni, immár nem tudom, sokadszor.

Aztán elindult a béke. Hogy ez pontosan hogy történt, hogy nem, erre nem emlékszem. Ekkor történt az, hogy jöttek az első hírek apámról, ahogy szokás, az, hogy megmenekült, az, hogy meghalt, aztán egyre sűrűsödtek azok a hírek, hogy meghalt, majd végül nagyjából kiderült az a rémtörténet, amit már elmondtam.

Valahogy aztán fölkeveredtünk a lakásba. De nincs mit enni. Emlékszem a sűrűsödő és egyre reménytelenebb felfedező útjaimra, hogy a spájzban vagy valamelyik fiókban valamilyen eldugott ehető valamit találjunk. Egyszer egy zacskó sütőporra bukkantam, ami csemegének számított. De mindig éhes voltam, mindnyájan éhesek voltunk. És ez eltartott '45 májusáig. Ekkor hirtelen az a lehetőség adódott, hogy kikerülhetek Zugligetbe, ahol van valami egyházi intézet³, nem is tudtam akkor még pontosan, hogy mi is az.

Ezzel életem egy új fejezete kezdődik, amihez előjáróban be kell mutatnom, ki volt az, aki ezt a helyet szerezte nekem. Rákosi Zoltánról⁴ lesz szó, aki nevezetes szereplője ennek az időszaknak. Nekem egyébként az unokatestvérem, apám nővérének a fia, zseniális, de félbold ember, akiben a zsenialitás valahogy túl sok irányú volt ahhoz, hogy ezt maga rendben tudja tartani vagy valami felé irányítani tudja, és föltehetőleg ennek a sok irányú zsenialitásnak a következtében volt örökösen lobbánékony, a köznapi érintkezésben némiképp összeférhetetlen, és a valóság érzékelésében pedig eléggé különös és meghökkentő. Nem köznapi. Nagyon rokonszenves volt az a lázadó meg nem alkuvás, ami sugárzott belőle, de bizonyos idő után, aki közel volt hozzá, az kénytelen volt tapasztalni ennek a romboló hatását. Nemcsak abban, hogy legendásan összeveszett korábbi barátaival. Tulajdonképpen mindenkivel, és később, amikor külföldre került, akkor külföldön is összeveszett mindenkivel. Aztán kibékült. Nagyon szangvinikus, hullámozó érzelmi életű ember volt. Végül is ez a sokfajta zsenialitás, ami nem az én túlzásom, hanem csakugyan rendkívüli képességét jelölte, nem tudott valami magához méltó munkában maradandó formában testet öltetni.

– *Mi volt a foglalkozása?*

– Hacsak nem tekintem annak az én életemet és a mindannyiunk életét, akik ebben az intézetben voltunk a növendékei.

Az élete kész kalandregény. Nem mondok el mindent, csak néhány jellemző dolgot róla mégis, hogy látni lehessen, hogy miféle ember volt. Szakjára nézve bölcsész, ha jól tudom,

³ A Gaudiopolis gyermekköztársaság volt a zugligeti Pax gyermekotthonban, 1945 és 1950 között. Az alapító Sztehlo Gábor; a köztársaság első államfője: Szőke Balázs, miniszterelnöke Keveházi László, a kultuszminisztere Horváth Ádám volt. Weiss Manfréd családjának egyik rokona segített és a zugligeti villáikat ajánlotta fel a menekülteknek. A nagyobbak a Budakeszi út 48-ba, a „Farkastanyára” költöztek, a kisebbeknek a szomszédos épületekben rendezték be az úgynevezett „Fecskefészket”. Az eleinte csak fiúkat befogadó intézmény idővel koedukálttá vált, létszáma 7-800 főre nőtt. A gyerekek szervezték kulturális programjaikat, könyvtárat alapítottak, szakmát tanulhattak, önkéntesen dolgozhattak is. Saját külön fizetőeszközük is volt (Gapo-dollár). A gyermekköztársaság saját alkotmánnyal és törvényekkel is bírt. Sem az egyház, sem a magyar állam nem támogatta, kizárólag a Nemzetközi Vöröskereszt. A köztársaságot 1950-ben államosították, felszámolták.

⁴ Rákosi Zoltánnal kapcsolatban (s ez az Orbán által elmondottak fényében nem is meglepő) csak nagyon kevés jól dokumentált életrajzi adat található meg (nem összekeverendő a Magyar Életrajzi Lexikonban szereplő (1885-ben született) Rákosi Zoltán íróval). Sztehlo Gábor így ír róla *Isten kezében* című könyvében: „Szőke Balázs hozta régi Eötvös kollégiumbeli társait, így került hozzánk Rákosi Zoltán, Vargha Balázs, és Deme László”, Horváth Ádám pedig mint „a tragikus módon Olaszországban elhunyt irodalomtörténész”-t említi.

Sztehlo Gábor: *Isten kezében*, II. kiadás, A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986, 195. Horváth Ádám, „Sztehlo Gábor kisugárzásának fertőzőttjei vagyunk!”, evangélikus.hu (Magyarországi Evangélikus Egyház), http://archiv.evangelikus.hu/aktualis_2009-2011/interju/horvath-adam-2011sztehlo-gabor-kisugarzasanak-fertozottjei-vagyunk-2011, letöltve: 2016. ápr. 14.

német és magyar szakos tanárnak készült az Eötvös kollégiumban. Szerepel sok mindenütt. Tudtommal Sötérnek a *Fellegjárásában* is legalábbis valami köze van az egyik alakhoz, nem tudom pontosan megmondani, melyikhez. Szerepel Veres Péternél.

– *A ti időtökben már meglelt ember lehetett.*

– Nálam húsz évvel idősebb, tehát amikor én vagyok nyolc meg kilenc, akkor ő huszonnyolc, huszonkilenc. Nekem persze nagy felnőtt. Az ostrom körüli időszak életének a pikareszk regénye. Azt hiszem, hogy ő talán zsidónak számított, lényeg az, hogy abban az időszakban, amikor már minden összezavarodott, akkor neki volt egy rend katonaruhája, volt egy katonasapkája, volt egy puskája, és föltehetőleg valami papírjai is voltak, és ehhez volt egy nagyon mutatós, magyaros bajusza. Ezzel ő egész fantasztikus dolgokat csinált. Keresztury Dezső feleségétől hallottam még valamikor az '50-es évek elején, hogy állítólag Básti Lajost, akit Kereszturyék bújtattak, vagy valami közük volt ahhoz, hogy Básti hol dekkoljon, át kellett a város egyik végéből juttatni a másikba, és ez a Zoli unokatestvérem volt az, aki ezzel a mutatós bajuszával, a puskájával és a katonaruhájával kísérte át mint rabot, hogy biztonságban átérjen. De akkoriban is előjött ez a konspirációra meg a belátásra egyáltalán nem alkalmas természete. A Rókus kórház elé – ez már a nyilas idők legsötétebb időszakában volt – hullák voltak kirakva a kórház elé, és valamelyik női holttestnek a lábára rajzszöggel oda volt erősítve egy kockás lapra kézzel írott cédula, hogy ez egy zsidó. Amire az unokatestvérem megállt ott, és elkezdett hóbörögni, hogy ez gyalázat. Egészen addig, amíg az arra járó nyilas járőr bevitt a kapu alá és – bajusz ide, bajusz oda – keresztüllőtte. Ő ott összeesett, aztán jöttek valakik, mindig, amikor történt vele valami, akkor az Úr angyala ott volt, és valami segítség mindig történt. Lényeg az, hogy bevitték a Rókus kórházba, ahol Deme Sarolta, aki a nyelvész Deme Lászlónak a húga és a dramaturg – már meghalt – Deme Gábornak a nővére volt ápolónő. És ő vagy ismerte már korábbról, vagy csak a történetét tudta, hogyan került oda a kórházba. Lényeg az, hogy a járőr később tudatára ébredt annak, hogy ez a dolog talán nincs elintézve, visszament és kereste a katonát vagy a hulláját a kapu alatt, nem találta, erre jött a kórházba, és a betegek közt kereste. Unokatestvérem annyi vért vesztett, hogy fehér, meszesen sápadt volt, úgyhogy egyszerűen ráhúzták a lepedőt, és azt mondták, hogy meghalt, és amikor lehúzták róla a lepedőt, akkor csakugyan úgy festett, hogy halott, és ott hagyták. Így úszta meg. És ez a történet, ez valahol Veres Péter naplójegyzeteiben is szerepel⁵, olvastam, csak nem tudom a pontos lelőhelyét.

Úgy is mondhatnám, hogy egy humanista krakéler volt. Emellett egy érzékeny, költészeti, festészeti, irodalom iránt természetszerűleg mélyen érdeklődő ember. Valahogy egy tanári állást kapott ebben az intézetben, aminek manapság elég nagy híre lett. Televíziós dokumentumfilm is készült róla⁶. Sztehlo Gábornak⁷, az evangélikus lelkesznek a gyermekmentő akciójából egy intézetté szilárdult nevelőotthonáról van szó.

⁵ „Majd jó későn, talán már déltájban jön hozzám Ilona asszony kissé kétségbeesetten: Rákosi Zoltánt lelőtték a nyilasok... (...) Márpedig nekem, hacsak mint tétlen megfigyelőnek is, tudomásom van a Somogyi Imréné, Gáncs Pistának és Rákosi Zoltáné akcióiról, kerülni kell hát minden olyan találkozást, ahol ezek szóba kerülhetnének.” (Veres Péter, *Az ország útján. Önéletírás 1944–1945*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965, 135-137.)

⁶ Orbán itt Szántó Erika és Schulze Éva 1985-ös dokumentumfilmjére (*A gyermekmentő*) utal, melynek alapján nem sokkal jelen beszélgetés elkészülte után tévéjáték is készült *Gaudiopolis – In memoriam*

– Nekik a front előtt is volt kapcsolatuk?

– Nem, ez két külön dolog volt. Állítólag az unokatestvérem részt vett sok ilyenekben, mint ez a Básti utaztatása is volt, noha én erről különösebbet nem tudok, de mindez egyszerűen a természetéből következett. Miközben, gondolom, neki magának is folytonos életveszéllyel kellett szembenéznie, hiszen nem lehetett legális dolog az ő mászkálása Pesten. Hogy ők hogy találtak egymásra, Sztehlo és Rákosi Zoli? Ezt nem tudom. Valószínűleg arról lehetett szó, hogy az effektív mentés idején, '44 végén egyszerűen az volt a kérdése Sztehlónak, hogy valamiféle felügyelet legyen a gyerekek mellett, legyen velük valamely felnőtt. Amikor elkezdődött a békés időszak, akkor valamilyen módon meg kellett indítani ott is az életet, ehhez nemcsak felügyelőik meg szárazdajkáik kellett, hanem tanárok is. Valamiféle iskolai életet is el kellett indítani, és nyilván így kezdtek keresni tanárokat, és természetesen főleg fiatal emberek voltak, akik elsősorban számba jöhettek. Így került oda valamikor '45 legelején az unokatestvérem, és az ő ötlete volt az, hogy engem is vigyenek oda. Ez annál is inkább sürgető volt, mert otthon nemcsak ennünk nem volt mit, anyámat, hogy úgy mondjam, ízzé-porrá zúzta a háború.

– Ő dolgozott az ostrom előtt?

– Ezt akarom mondani. Azok az emberek, akiket valahogy a saját társadalmi közegükben ért ez a rémség, ami a háború és az ostrom volt, azok is persze sokat szenvedtek, és azok is járhattak akár a megbolondulás határán, de anyám alól egyszerűen a földet rántotta ki a háború. A saját közegéből, a saját családjából, a saját társadalmi gyakorlatából már régen kiemelkedett – néhány éve, úgy értem –, úrinő lett belőle, ugyanakkor ennek semmiféle valódi háttere nem volt. Ez az egész operabérletes, könyvtáros életmód, ez részben valami természetes hódítás is volt, érdekelte a dolog, ugyanakkor semmiképpen nem bizonyulhatott olyan szilárd talajnak, hogy azon állva valamit átvészelhessen apám nélkül. Ők ketten együtt valahogy, valamilyen véd- és dacszövetség formájában ezt túlélhették volna épebb lélekkel. A lényeg az, hogy anyámnak igazából sem kereső foglalkozása, sem állása, sem pénze, sem háttere, sem igazi baráti köre, semmije nem volt. Úgyhogy ha az országnak az életet kellett újrakezdeni, akkor anyámnak azt mondhatnám, hogy újra kellett születnie. Ehhez én útban voltam. Nem a szeretet hiánya miatt, hanem ő egyszerűen a saját létezését sem tudta megoldani.

Sztehlo Gábor címmel. Ez utóbbi 1989-ben Európa-díjat kapott mint a legjobb televíziós film és megtekinthető online is a Nemzeti Audiovizuális Archívum weboldalán: <http://nava.hu/id/805490/> (Letöltve: 2016. márc. 7.)

Szántó Erika így nyilatkozik a dokumentumfilmről a *Szombat* – Zsidó politikai és kulturális folyóirat online felületén, egy Várnai Pál által készített interjúban, 2016 februárjában: „A film forró volt az aktualitástól. Demokrácia-modellről, egy gyerekköztársaságról szól. Schulze Éva barátommal és kolléganőmmel először egy dokumentumfilmet készítettünk, amelyet nagy sikerrel mutatott be a Magyar Televízió. A film egy Sztehlo Gábor evangélikus lelkész által vezetett gyerekköztársaságról szól, amely a háború utáni első tavaszon jött létre. A televízió keresztül meghirdettük, hogy a gyerekköztársaság lakói jelentkezzenek. A gyerekköztársaság lakói között voltak Auschwitzban megölt szülők gyermekei, csavargók, kallódó utcagyerekek, »osztályidegenek«, akikből Sztehlo egy nagyszerű, liberális szellemű közösséget formált. A téma nem hagyott nyugodni. Három évvel később elkészült a Gaudiopolis. Még ma is járok iskolákba és mesélek a tanulóknak Sztehlo Gáborról s a gyerekköztársaságról.” Szántó Erika, „Nem hiszek a kollektív bűnösségben” (Várnai Pál interjúja), *Szombat.org*, 2016. febr. 6.; <http://www.szombat.org/kultura-muveszetek/nem-hiszek-a-kollektiv-bunossagben> (Letöltve: 2016. márc. 7.)

⁷ evangélikus lelkész, a Gaudiopolis gyerekköztársaság létrehozója, alapítója (1909–1974)

– *Hány éves volt ő akkor?*

– Hát harmincvalahány, az időpontokkal mindig bajban vagyok, a saját életkoromat is úgy kell kiszámolnom. 1909-ben született, egyszerre fiatal és öreg ehhez az újrakezdéshez. Akkor kezdett el gépelni tanulni, de erre én már nem nagyon emlékszem, mert az első alkalommal, amikor ez lehetséges volt, elindultunk a Mancsi hídon⁸, ezen a pontonhídon az intézet felé. Nem tudom, meddig járt villamos, valahogy talán a Széll Kálmán térig, onnan már nem tudom, hogyan mentünk, talán gyalogoltunk a Budakeszi útig. Kivitt a Pax zugligeti gyermekotthonba, ahogy akkor ezt éppen hívták. Vagy a Jó Pásztor zugligeti gyermekotthonba. Ezt az intézetet nagyon sok néven nevezték. Az akkori központjába, ami ott volt, ahol a Budakeszi úton ma ezek a toronyházak vannak a másik oldalon. Szemben velük, az Árnyas úttól egy kicsit lejjebb, ma is egy fiúnevelő intézet van azon a telken⁹. Itt a történetünk némiképpen elválik. Hosszú hónapokon át nem nagyon mentem haza. Egyszerűen kalandos lett volna az út. Majd csak '46-ban kerültem haza, de az már egy kicsit más világ volt. Arra majd később térek rá. Én jó helyen voltam, és ő akkor elkezdte az új életét, mint dolgozó ember. Úgy emlékszem, hogy annyi segítséget kapott, hogy annál a vállalatnál vagy üzemnél, ahol apám tisztviselő volt, ott kezdett el dolgozni, vagy onnan szerzett neki valaki valami állást – ezt nem tudom pontosan. Hamarosan elhelyezkedett gépírónként.

Én meg ott maradtam az intézetben, ami nagyon ellentmondásos hely volt számomra. Amikor a dokumentumfilmet kezdte forgatni a televízió erről az egész ügyről, akkor eleinte nagyon húzódoztam, és nem is könnyen adtam be a derekam, hogy erről beszéljek. Mert egyszerűen az ügyhöz és a Sztéhlo Gábor pályájához némiképpen méltatlannak éreztem azt, hogyha én erről őszintén beszélek. Az, hogy ez az intézet, ami az ő oldaláról nézve fantasztikus teljesítmény volt, majdnem minden gyerek az ő személyes ügyességének, bátorságának köszönhette azt, hogy él. De ez a csodahely nekem valamiféleképpen Kafka Kastélya lett, benne az én emlékeimmel, az én töredékes múltammal, a feldolgozatlan és feldolgozhatatlan élménytömegemmel. Olyan körülmények közé kerültem, ahol a korábbi bénaságomhoz még valami más is járult, ezt nem tudom pontosan elmondani, inkább csak megérezkíteni tudom: amikor József Attila öcsödi idejéről olvastam, akkor mindenféle irodalmi párhuzam nélkül egyszerre fantasztikus módon éledt föl bennem a saját intézeti időszakom, és annak is az eleje. És ez nem az intézet vagy nem a Sztéhlo munkájának a minősítése, csak nagyon nehéz ebben a különbséget érzékelhetővé tenni.

Arra emlékszem, hogy bevittek valami hálósobába, ott állt a háló főnöke, egy óriás. Ma is él, bár azóta nem találkoztam vele össze – merő véletlenségből. Én akkor egy óriásnak láttam, – 8 éves voltam, ő 14 éves. Nekem felnőtt ember. És a vaságyak. Az egész közeg valami teljesen arcatlan, formátlan rémületet keltett bennem. Valami összeszorított fogú, nem is dac, hanem valahol az erőtartalékaim maradéka gondolta azt, hogy megint valami, amit túl kell élni.

⁸ A Mancsi híd a második világháborúban lerombolt Margit híd helyére épített ideiglenes hajóhíd (pontonhíd) volt. 1946 májusára készült el, a Lukács fürdő kertjéből a szigeten át a Sziget (ma Radnóti Miklós) utcánál érte el a pesti partot. Ezt a hidat a néphumor a Margit név becézése alapján Mancinak nevezte el. Tervezője Mistéth Endre volt.

⁹ Később a Vasvári Pál Gyermekotthon működött a Budakeszi út 48-as szám alatt. A Sztéhlo-cen-tenárium keretében (2009-ben) keresztelték át az intézményt jelenleg is használatos nevére, Sztéhlo Gábor Gyermekotthonná.